

Т.Ю.Козловська

ГОРБАЧОВСЬКА “ПЕРЕБУДОВА” ТА “НОВЕ ПОЛІТИЧНЕ МИСЛЕННЯ”: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ І НАСЛІДКИ

© Козловська Т.Ю., 2000

На великому фактичному матеріалі дається аналіз об’єктивних та суб’єктивних причин неминучості перебудови і переорієнтації політичного мислення , яке допоможе виробити ефективні моделі розвитку незалежної України.

Having worked over a great number of actual material the autor of article analyses the objective and subjective reasons of the inevitability of restructuring and reorientation of political thought, and understanding of them promotes working out the most efficient model of the development of Ukraine.

Шість років, що увійшли в наше буття під назвою “перебудова”, не лише докорінно змінили хід вітчизняної історії, а й вплинули на розвиток всесвітньо-історичного процесу. Події кінця серпня 1991 р. підвели ризик під епохою, що замислювалася її творцями як переустрій суспільства на засадах соціалізму. Перебудова передувала національному самовизначенню республік, остаточному розпаду СРСР, радикальному зламу й заміні старих суспільних структур новими державами та політичними інститутами. “Три країни” – підкреслює С.В. Кульчицький, – які називалися “Федераціями соціалістичного типу”, дали життя 22-м державам.

Кожній з цих держав, за винятком Чехії, Сербії і Росії, які успадкували інфраструктуру метрополій, довелося займатися державним будівництвом майже від початку” [1].

Гадаємо, сьогодні ні в кого не викликатиме заперечення очевидне: квітень 1985 року завдав могутнього удару, здавалося б, нездоланним догматизму і бюрократизму, відкрив шляхи стриманій доти суспільно-політичній енергії народу і збудив до життя усі верстви населення, хоч їхні сподівання на той час, – зауважують В.М.Литвин та А.Г.Слюсаренко, – не виходили в цілому за елементарні вимоги підтримки необхідного життєвого рівня. Відчуття подальших перемін було лише суб’єктивним відображенням потреби суспільства в оновленні старих політичних і господарських структур, які не могли не тільки забезпечити його розвиток на загальносвітовому рівні, а й відповідати елементарним вимогам народу [2].

І тут на пам’ять приходять слова: “Подобається це вам чи ні, але ми вас поховаємо”. (Ця заява приписується Микиті Хрущову – він зробив її на прийомі на честь Владислава Гомулки у посольстві Польщі в Москві) [3].

У той час, коли М. Хрущов зробив цю заяву, Радянський Союз був на піднесенні. Після Другої світової війни економіка СРСР досягла значного поступу. В 40-50-ті роки СРСР був однією з двох країн, здатних виробляти будь-який вид промислової продукції, доступної на той час людству [4]. В ньому тривав процес створення військово-промислового комплексу, що мав протистояти такому ж комплексові США. Радянський Союз зробив дуже важливий внесок у сферу космічної технології, запустивши у 1958 р. супутник, тобто першу космічну ракету, а в 1961 р. і людину в космос.

Він мав вищий темп зростання, ніж Сполучені Штати. За період від 1956 до 1961 рр. середньорічний темп зростання Радянського Союзу дорівнював 6,4 %, тоді як Сполучених Штатів – 2,1 %, а впродовж 1960-х років цей показник і далі був кращим, хоча різниця зменшувалась. І все ж М.Хрущов упевнено проголосив, що в 1980 р. Радянський Союз дожене Сполучені Штати за обсягом ВВП і рівнем життя. Цього не сталося – навпаки, економічний розрив між цими країнами збільшився.

Вже в 1970-х роках в СРСР на адресу ЦК КПРС і в радянський уряд від тисяч представників еліти: вчених, науковців, письменників (серед них академік Сахаров, економіст Леонтьєв) надійшло сотні листів-звернень. Ці листи-звернення реєструвались у КДБ, як “Письмо-17”, “Письмо-29”, “Письмо-11” і т. п. Число означає кількість сміливців, які підписали той чи інший лист. У цих листах подавалися статистичні дані й документально, з наукового погляду доводилось, що в СРСР гряде економічна і духовна катастрофа. Учені попереджали, що в 1990–1995 роках в СРСР можливий соціальний вибух із важкими наслідками.

І справді, в 60–70-ті роки, коли в розвинутих капіталістичних країнах почався новий виток науково-технічної революції, ми знову опинилися на різних стадіях технологічного розвитку. Практика неспростовно довела, що тактика “великих стрибків” неминуче завершується депресією і застоєм [6].

Згадаймо лише деякі факти. Навіть підконтрольна цензурі статистика приписувала восьмій п'ятирічці (1966–1970 рр.) середньорічний приріст національного доходу 7,2 відсотка, дев'ятій – 3,1. Уже в 1982 р. приросту реальних доходів на душу населення не було [7]. За американськими розрахунками, радянський військово-промисловий комплекс споживав від 20 до 30 відсотків ВВП. За різними даними, на думку академіка Г. Арбатова, на оборону працювало від 40 до 65 відсотків промисловості [8]. Це завдало страшної шкоди добробуту трудящих, позбавляло людей трудової мотивації.

Довгий час радянські люди думали, що світ боїться нас тому, що ми будемо соціалізм. А виявилось, переважно тому, що у нас побудоване найбільш мілітаризоване суспільство в світі. Витримати такий тягар не змогло б, очевидно, жодне інше суспільство. Обсяг витрат на оборону в США, наприклад, становив у середньому 6,5 відсотка ВВП, в Японії – 1 відсоток. Саме завдяки зниженню капіталовкладень на виробництво товарів широкого вжитку СРСР мав можливість випускати більше, ніж США, танків – в 4,5 рази, бронетранспортерів – у 5, артилерійських гармат – у 9, атомних підводних човнів – у 3, бомбардувальників – у 2 рази [9].

Видимість зростання виробництва та деяке збільшення доходів населення забезпечувалося за рахунок вивозу сировини, насамперед нафти, а також за рахунок проїдання основного капіталу та економії на оновленні устаткування підприємств. Окозамилування посилювало неминучу кризу: перебудову довелося розпочинати без валютних резервів на фоні численних аварій через застаріле обладнання підприємств.

Індустріалізація СРСР була великою за сталінськими критеріями 40-х років, за здатністю виробляти метал, а з нього – зброю. Проте ще й у 70–80-ті роки радянський ВПК почував себе досить впевнено. Наприклад, у 1984 році було продано зброї майже на 25 млрд. доларів. Лише щорічна закупівля її Лівією (4 млрд. дол.) покривала половину хлібного імпорту (8 млрд. дол.) [10]. З огляду на ці фактори автори фундаментальної праці “Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду” висувають тезу про багатоступеневе “проїдання” ресурсів. “Третій світ” проїдав сировину розвинутих капіталістич-

ним країнам і закупував радянське озброєння, а СРСР за виручені кошти купував на Заході товари широкого вжитку [11].

Контроль над оборонною промисловістю і військовою політикою здійснювало вище керівництво КПРС.

Роль Політбюро посилилася, коли в 1973 р. до його складу ввійшли міністр оборони і голова КДБ. Займалася військовою політикою і Рада Оборони. Про неї стало відомо лише в 1976 році, коли Л.Брежнєву присвоїли звання маршала. Невдовзі було оголошено, що він ще є головнокомандуючим Збройними Силами СРСР.

Мілітаризація мислення доходила до того, що доктрина державної безпеки розглядалась практично лише у воєнному аспекті. І це при тому, що безпека – це і економіка, і культура, і інформація, і екологія. І в кожен конкретний момент на перший план може виходити те чи інше завдання. Держава могла б зважати на свої ресурси, вирішувати, куди їх важливіше вкладати в той чи інший період життя.

Така політика рано чи пізно не могла не привести до зміни зовнішньої політики США та їх союзників, до “доктрини Рейгана” [12], яка стала якоюсь мірою передвісницею горбачовської “перебудови” й “нового політичного мислення”.

Зауважимо, що до приходу Р.Рейгана до влади США відносно до СРСР проводили політику т. зв. “детанту”, що передбачала визнання за СРСР статусу суперпотуги та відкриття йому доступу до американських капіталів, технологій і допомоги у продовольчій сфері в обмін на відмову від збурювання революційних ситуацій у третьому світі”. Суперечності детанту – у незмінності ставки на військову міць та збереження балансу сил. Далі декларувалася боротьба за сфери впливу. Новий варіант балансу сил в поєднанні з детантом фактично затверджував радянсько-американський силовий кондомініум.

Детант був приречений, бо жодна сторона не збиралася поступитися ідейно.

Доктрина тотального наступу, що з’явилася в час президентства Р.Рейгана, котрий прийшов до влади в розпал радянської агресії в Афганістані та кризи з американськими заручниками в Ірані та привніс ідеологію подолання “імперії зла”. У поданні Рейгана ідея явного призначення, пропущена через антикомуністичну домінанту, стала офіційною. Картерівських дилем вибору для Рейгана не існувало. Мова для нього йшла про відновлення престижу Америки: принизлива поразка у В’єтнамі, якій передували фіаско заворушень у Східній Німеччині, Угорщині і Чехословаччині, підштовхнули до рішучої протидії комунізмові. Така стратегія була викликана також “саботажем” Москвою ізраїльсько-єгипетської мирної угоди через створення маріонеткових режимів у регіоні. Непокоїло і прискорене будівництво Радянським Союзом нових потужностей для ВМФ. Рейгана турбувала й активність Москви у центральноамериканських країнах.

Новий президент вів мову не про стримання чи визволення, а про остаточне подолання комунізму. Таке питання ставилося Вашингтоном вперше в повоєнній історії. Виходячи з того, що СРСР “відірвався” від США у сфері розробки і запровадження сучасних озброєнь, адміністрація Рейгана вирішила здійснити масштабну програму переозброєння, вершиною якої стала Стратегічна Оборонна Ініціатива. США розгорнули величезну роботу по втягунню союзників у плани мілітаризації космічного простору. Навіть країни, які на державному рівні відкинули можливість своєї участі в СОІ (Франція, Канада, Норвегія, Греція, Данія, Австрія) [14], підкреслювали, що це не є перепорою для приватних фірм, за якими залишається право вибору приймати чи відмовлятися від пропозиції США. Канадський уряд навіть обіцяв урядову підтримку приватним фірмам, які вступають в конкурентну

боротьбу за замовлення СОІ. А президент Франції Міттеран дав ясно зрозуміти, що французькі підприємства “зможуть продавати все, що захочуть, будь-кому, хто захоче їх продукцію” [15]. Опитування громадської думки в Англії відносно доцільності участі країни в СОІ показало, що 84 % опитаних думали, що США будуть продовжувати реалізацію цієї програми незалежно від думки союзників НАТО [16]. У цілому ж метою СОІ була всеохоплююча військово-технологічна перевага над СРСР. Адміністрація Р.Рейгана взяла курс на економічне виснаження СРСР через нав'язування йому гонки озброєнь, технологічні обмеження тощо. ВПК СРСР працював на повну силу. На відміну від адміністрації Дж. Картера, уряд президента Рейгана значно підвищив ухил на військово-морську перевагу і оголосив її завданням першочергової ваги [17]. Вся ж п'ятирічна оборонна програма Рейгана, розрахована на період з 1982 по 1986 рр., передбачала виділення на ці цілі 1,6 млрд.дол. АПС, за деякими оцінками, для забезпечення цієї стратегії потрібно було ще 750 млрд.дол. додатково [18].

Завдяки комплексному наступові адміністрація Р.Рейгана вже в середині 80-х років мала справу з явно послабленим противником. Зберігши воєнний паритет, СРСР втратив внутрішні резерви для росту на попередніх принципах. ”Перебудова” і “нове мислення” були неминучими як з внутрішніх, так і зовнішніх причин. Реалізації доктрини Рейгана сприяло те, що в СРСР та східноєвропейських соціалістичних країнах знижувався вплив правлячої еліти на маси, зростала недовіра до верхівки КПРС.

“Цілком очевидно, – пише академік, заслужений професор Сорбонни Жан-Батіст Дюрозель, – що коли режим тріумфаторської ідеології ще донедавна пишався невинним зростанням своїх успіхів і, певний свого “відчуття історії”, заявляв у часи історії, що випередить за економічним рівнем США у 1980 р., а одного чудового дня змушений заявити, що економіка його являє собою руїну й необхідно повернутися до невинної Марксові й Ленінові ринкової економіки, то для світового загалу це – жахливе потрясіння. Радянський міністр важкої промисловості під час одного візиту до Парижу у липні 1989 року заявив: ”Не забувайте, панове, що ми є слабкорозвинутою країною” [19]. Про це сьогодні ми вже знаємо добре. Дещо пізніше (10 вересня 1989 р.) лондонський “Індепендент” навів деякі факти, які дозволяють добре уявити собі господарську ситуацію в тодішньому Радянському Союзі. “Одна з двох супердержав”, – пишеться в ньому, – за словами прем'єра уряду Радянського Союзу М.Рижкова, стала країною, в якій 40 млн. людей знаходиться за межею бідності.

Кожного дня заводи викидають в атмосферу 100 млн. т забруднень. 40 відсотків промислових підприємств застарілі й потребують реконструкції. Державний бюджет має 162 млрд. дол. дефіциту, тобто 12 відсотків від брутто національного продукту; закордонний борг сягає 50 мільярдів і продовжує зростати, а у світовій торгівлі оборот держави становить всього 4 відсотки. У цьому році прогнозують, що прибуток твердою валютою (долар, марка, британський фунт і т.п.) становитиме близько 24 млрд. доларів, з яких 18 млрд. доларів відійде на сплату відсотків від боргів. До цього ще треба додати те, що ця картина не ілюструє – сіру буденщину щоденного побуту, виснажливу боротьбу за прожиток та безконечні черги перед крамницями, в яких тільки часом у невеликій кількості з'являються товари першої необхідності. Не говорячи вже про людські жертви [20].

Найнаочніша поразка збанкрутілого режиму набула трагічної форми: вибух реактора на Чорнобильській атомній електростанції в Україні. Саме в зв'язку із цією трагедією багато хто в світі почув слово “Україна”. “26 квітні 1986 р., – напише через 10 років В'ячеслав

Чорнівiл, – вибухнув не просто четвертий реактор Чорнобильської АЕС – вибухнула система” [21]. Ця катастрофа продемонструвала негаразди радянської техніки і навела жах не лише на околиці, а й на значну частину Європи. Не технікою, а людьми закрили цей реактор. І про цих людей повинні пам'ятати якщо не весь світ, то Європа – безперечно.

Все це свідчило про те, що економіка СРСР (додамо – і його супутників) опинилася в такому стані, який окреслити словом “криза” видавалося б дуже оптимістичним. Ставало зрозумілим, що від позитивних змін в економічній політиці залежить – бути або не бути цілому радянському блокові.

Отже, політика “перебудови” і нового мислення [22] не була випадкова, хоч вона й була значною мірою прискорена суб'єктивним фактором – особистістю обраного 1985 р. генерального секретаря ЦК КПРС М.С. Горбачова. Звичайно, радянське суспільство могло ще певний час функціонувати, перебуваючи у стадії стагнації, однак необхідно враховувати, що однією з найважливіших причин “перебудови” стала необхідність зменшити тягар гонки озброєнь, подолати загрозу створення внаслідок недалекогоглядної політики брежнєвського керівництва (особливо афганської авантюри та розміщення ракет СС-20) єдиного фронту США, Західної Європи, Японії.

Пішовши на перебудову в сфері зовнішньої політики, СРСР виходив з її тісного взаємозв'язку з перебудовою в самій країні.

“Новим політичним мисленням” СРСР було усвідомлено принаймні дві важливі речі.

По-перше. Не можна гарантувати безпеки своєї країни, не враховуючи інтересів безпеки інших. І не можна в ядерний вік побудувати надійну безпеку військовими засобами, якими б досконаліми в технічному відношенні вони не були. Це спонукало СРСР переглянути саме її поняття, висунути принципово нову концепцію всеосяжної безпеки, яка передбачає і людський вимір.

По-друге. У сучасному взаємозалежному і все більш цілісному світі неможливий прогрес у суспільстві, відгородженому від світового прогресу глухими кордонами та ідеологічними парканами. Це стосується будь-якого суспільства.

Вперше теза про “нове політичне мислення” була висловлена М.С.Горбачовим у грудні 1984 р. в Лондоні, де він перебував на чолі радянської делегації. Однак ставлення до цієї ідеї почало змінюватися після квітня 1985 року завдяки розгортанню процесу “перебудови”.

1988 р. вийшла книга М.Горбачова “Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу”, в якій він виклав “міркування і роздуми про перебудову, про проблеми, які перед нами постали, про масштаби змін, про складність, відповідальність і неповторність нашого часу”; акцентував увагу на тому, що перебудова стимульована значною мірою незадоволеністю тим, що “потенційні можливості соціалізму використовуються недостатньо” [23]. А вже в одній з останніх статей М. Горбачов стверджує, що “важкий досвід нашої нової політики і поступове вивільнення суспільства від структур, правил, порядків, звичаїв, стереотипів та заборон тоталітарного режиму дозволить нам самим до кінця зрозуміти, що започатковані нами перетворення можуть мати успіх лише на шляху повної зміни самої системи, що склалася за 70 років” [24].

Горбачов з самого початку зіткнувся із неподоланими труднощами в двох напрямках: економіка виявилася не готовою до реформ, а прагнення націй до більшої автономії не вдалося втамувати. Сюди можна додати і третю складність-неспроможність Радянського

Союзу утримувати гегемонію над Східною Європою, – але Горбачов відмовився розглядати її як проблему, а тому не вважав за свій обов'язок розв'язувати її.

“Буш не відгукнувся на заклик Горбачова до співпраці та допомоги, але зреагував на виклик, що його кинув Саддам Хуссейн. За іронією долі, – гише Дж. Сорос, – криза в Перській затоці збіглася з відставкою Шеварнадзе і кінцем нового мислення в Радянському Союзі, але цьому годі було зарадити. Нове мислення виникло як наслідок слабкості й ніколи не було життєздатним – світ належить сильним” [25].

Особливістю сучасної міжнародної ситуації став драматичний та швидкоплинний розпад соціалістичної системи. Ґрунтовний аналіз цим подіям робить відомий німецький соціолог, нині працюючий у Великобританії Ральф Дарендорф [26]. Бурхливі події в країнах Східної та Центральної Європи 1989–1990 рр. увійдуть в історію, як роки великих змін. Із вражаючою швидкістю в цьому регіоні впали, здавалося б, неприступні бастиони авторитарно-бюрократичних режимів. Варшавський договір, спрямований проти НАТО, повністю розпався. Офіційний розпуск його відбувся в 1991 р. До того ж створена Сталіним у січні 1949 р. РЕВ припинила своє існування 28 червня 1991 р. Фактично вона перестала діяти ще раніше внаслідок подій, що сколихнули СРСР і Східну Європу.

Закінчувалася “перебудова” в СРСР в 1991р. з таким же ефектом, як і перестановка шезлонгів на палубі “Титаніка”: кожна спроба щось зробити для врятування була марною. Більшість економічних і політичних інститутів, що досі утримували країни в єдності, дискредитували себе. “М.Горбачов, – за словами головного редактора “Газети виборчої” А.Міхника (Польща) – апаратник зі Ставрополя, який мав намір зробити з Росії першу державу світу, а комуністичний режим – функціональнішим і людянішим, а замість цього зруйнував і комунізм, і радянську імперію [27].

Звичайно, М. Горбачов, прийшовши до влади у квітні 1985 р. не міг знати, що через шість з половиною років змушений буде покинути її через причину, на яку він найменше звертав увагу. Серед усіх питань, які чекали найшвидшого розв'язання, національне він поставив у кінці свого списку. Важко сказати, чи це був вияв просто традиційної для марксистів недооцінки національного питання, а чи просто прагматичне небажання порушити приспаний привид міжнаціональних конфліктів. Мабуть, у Горбачова не було продуманої теорії, як реформувати радянське суспільство і ініційована ним перебудова, за словами Ернеста Галнера, була “реформацією без Біблії, просвітництвом без енциклопедії” [28].

Отже, разом із кардинальною зміною геополітичної ситуації в світі, вистраждала і виборола свою незалежність і Україна. І СРСР припинив своє існування саме 1 грудня 1997 р. на виборчих дільницях в Україні.

1. Кульчицький С.В. Державотворчий процес в Україні (підсумки першого п'ятиріччя) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6 (411). – С.69. 2. Литвин В.М., Слюсаренко А.Г. На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1(384). – С.9. 3. Шніцер М. Порівняння економічних систем / Пер. з англ. – К., 1997. – С.258. 4. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы. – М., 1989. – С.66. 5. Soviet Economic Performance: 1966–1967 (Washington: Subcommics Joint Economic Committe, 90th Cong., 2nd 5 ess., 1968. – P.12. 6. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – Фірма “ARC-UKRAINE”, 1996. – С. 412. 7. Известия. – 1992. – 19

нояб. 8. Арбатов Г. Кого обманывает наш ВПК? // *Московские новости*. – 1991. – 22 нояб.
 9. Изюмов А., Картунов А., Тепляков Ю. Чудовище. Штрихи к портрету ВПК // *Московские новости*. – 1991. – 3 март. 10. Джемаль Г. Жандарм Европы. Мондиалистская версия перестройки СССР // *Век XX и мир*. – 1991. – №10. – С.14. 11. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Назв. праця. – С.413. 12. Кульчицький В. Гут. Доктрина Рейгана // *Визвольний шлях*. – Кн.6 (471). – червень 1987. – С.686–692; Conell Dan. *The Volatile Sudan: Test Case for a Reagan doctrine?* // *Nation*. – 31.10. – 1981; James T. Hackett. *Implementing the Reagan doctrine* // *National Security Record*. – серп. 1985; Robert W. Tucker. *The Reagan doctrine. Rests on Misplaced Optimism* // *The New-York Times*. – 9.4. – 1986. 13. Панюк А.В. Нове політичне мислення у зовнішній політиці СРСР. – Львів, 1989. 14. Куреев А.П. Курс США на втягивание союзников в осуществление планов милитаризации космического пространства // *Проблемы внешней политики капиталистических государств в 80-е годы: Сб. науч. тр. – Ч.II*. – М., 1986. – С.242–253. 15. Правда. – 1985. – 17 декабря. 16. *Bulletin of the Atomic Scientists*. – 1985. – September #8. – P.9. 17. Бреус Ш.П. Военно-морские дебаты в США на современном этапе // *Проблемы внешней политики капиталистических государств в 80-е годы: Сборник научных трудов. – Ч.II*. – С.219–241. 18. *Horizontal Escalation. Sour Notes of Curreny Theme. Joshua Einstein. The Brooking Institution*. – 1984. Wash. – P.21. 19. Дюррозель Ж.Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів / Пер. з фран. – К., 1995. – С.715. 20. Малецький М. Пріоритети: Статті. – 1996. – С.24. 21. Чорновіл В. Чорнобиль – останній (?) великий злочин комунізму проти України // *Час/Time*. – 1996. – 26 квіт. 22. Горбачов М.С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. – К., 1988. 23. Там само. – С.3. 24. Горбачов М. Мир на переломе // *Свободная мысль*. – 1992. – № 6. – С.10–11. 25. Сорос Дж. Утвердження демократії / Пер. з англ. О.Коваленко. – К., 1994. – С.70. 26. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в Востонной Европе // *Вопросы философии*. – 1990. – № 9. – С.69–75. 27. Михник А. Три генетические ошибки // *Новое время*. – 1992. – № 1 – С.6. 28. Gelner E. *Nationalities. History and Comparison in the Study of the USSR* /Ed. by A.I. Motyc. – New York, 1992. – P.246

М.А.Крушельницький

ВІЙСЬКОВЕ ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

© Крушельницький М.А., 2000

Розглянуто проблеми військового виховання в XV в Україні.

Problems of military education in Ukraine in XV century are cosidered.

Сьогодні в українському суспільстві, Збройних Силах розгортаються, набирають сили незворотні процеси, результатом яких поряд з економічними і соціальними змінами, стає формування людини з новим світоглядом, моральними установами, усвідомленням себе і свого місця в житті.